

Kántor Lajos

Hallgatni – sors?

Márait (össze)olvasva

A nevét nem írom le. Még túl közel van hozzám, hozzánk. Pedig most már nem csupán földrajzi értelemben távol.

Tizenkét-tizenhárom éves lehetett, De Amicis egyik érzelmes novellájának a hőseit játszotta, iskolai színpadon. Elámultunk színészi képességein. Háta fordított a színháznak, illetve feléje sem fordult. Talán egyszer mégis, amikor az ő veretes fordításában játszott el egy profi társulat valamilyen román történelmi drámát, sikerrel.

Az ő személyes drámájáról kellene írnom. Színjátzásairól. Hogy tulajdonképpen sosem vállalta önmagát. Vagy amikor mégis – önmaga ellen fordult. Sorsszerűen. És hallgatott. Illetve mást mondott, mint amire (mint amit) gondolt.

Hogy honnan tudom? Iskolatársak lettünk, majd barátok. Egy szűkebb közösség tagjai. Alkalmilag pedig egy még szűkebb közösségé, amennyiben a preferansz kártyaparti négy (esetleg három) emberből áll. Óvatosan játszott. És ritkán nyert. Az életben pedig többnyire veszített.

Néhány társával együtt, középiskolásként, elege lett a kommunizmusnak, kommunista eszménynek nevezett hazugságpropagandából és gyakorlatból, röpcédulákat gyártottak, szórni kezdték a városban, az iskolai Vörös Sarokban álló gipsz Sztálin-fejet festékekkel öntötték (öntötte?) le. Minthogy pedig éppen az ifjúsági szervezetnek volt a titkára, iskolánk (tanár) párttitkárával együtt járták végig az osztályokat, hogy nyomára bukkanjanak a tettesnek. Eredménytelenül. Aztán röpcézés közben elkapták, társait is begyűjtötték, kiskorúként több év börtönt róttak ki rájuk.

Szabadulás után kipróbálta a teológiát, a filológiát, a hatalom azonban közbeszólt a diploma megszerzése előtt. Írni kezdett. Nemzedékemből egyike volt a legtöbb tehetséggel érkezőnek. Minden műfajban tehetségesnek bizonyult. Kitalált történeteket, minél távolabbiakat a saját élményvilágától. Megdicsérték, megdicsértük, holott tudtuk, hogy az igazi művekkel még tartozik nekünk – magának. Építőtelepi regényt (amolyan értelmiségit) írt, prousti felhangokkal, országos díjat kapott érte. De nem folytatta. Sikeres menekülési terepet talált, a természettudományi népszerűsítést. Ezt is színvonalasan végezte. A hatalom azonban ismét utánanyúlt. A titkosszolgálat beszervezte. Nyilván szabadulni próbált a kínos helyzetből, párttagként talán sikerült volna. Már-már elérte a megcélzott helyzetet – megakadályozták pártos szabadulását.

A szabadulás más módjához fordult. Nyugatra szökött. Ott kint lényegében megalázó, képességeihez, tudásához méltatlan éjszakai munkát vállalt. Nappal bizonyítani akart, és bizonyított is, az itthoniakra gondolva. Szervezett, az erdélyi magyar kultúra érdekében. Évtizedei voltak hátra, hogy a sorsszerű hallgatást érdemben, íróként törje meg. Hogy élete kalandját bármilyen műfajban megírja, megvallja.

Milyen jó volna tudni: halála előtt megtette. Hogy titokban elkészült a Nagy Mű, amire képes volt, ami rá várt. Amire vártunk. A szembenézés, a leszámolás a korral. Leszámolás önmagával.

A Szabédi-szindróma

Szabédi László nevét nyugodtan írom le. Sokadszor. 1959 áprilisában bekövetkezett öngyilkossága óta elég idő telt el, hogy ne legyen kétségünk: teljes életművét ismerhetjük, ismerjük, meglegyetés már nem érhet.

Tanárom volt a Bolyai Tudományegyetemen. Az egyetlen tanár, akire igazán oda lehetett, oda kellett figyelni, akitől tanulni lehetett – nemcsak tananyagot, hanem gondolkodásmódot, kérdezni tudást. Voltak még neves tanáraink, jelentős életművet hátrahagyók, irodalomtörténetben, nyelvészetben. Karizmatikus azonban az egyedüli Szabédi. Ő úgy adott elő, mint aki velünk együtt kérdez rá művekre, szerzőkre. Az élveboncolást vallotta módszerének.

Gyerekként állomásfőnök, illetve vasúti tisztviselő apjával vitatkozott közös olvasmányaiáról, tulajdonképpen ezzel indult. Viviszekcióval. Huszonévesen elkezdett naplója egyébről sem szól, mint vitájáról egyházával, az unitarizmus nagyjaival, például Brassaival meg fiatalabb kortárs unitáriusokkal; sőt Jézus életét próbálta elemezni. Hasonlóképpen irodalmi és filozófiai olvasmányait, magukat a szerzőket. Meg akarta érteni magyarságát, erdélyiségét, a népeket és az embereket. Tőle tanultam a „Konglomerát” jelentését. (Ez jóval saját egyetemét éveimen túl történt.) Szembesítette Kismagyart és a „konglomerát Erdélyt”. A hagyományörzést a modernséggel. Talált rá egy metaforát: *„Van, ó kedves hallgatóm vagy olvasóm, két szomszédos telek s mind a kettőn egy-egy lakóház. Kamrák, szobák, bútorok – stílus. Az egyik telek tulajdonosa sok energiával rendelkezik. Például sok pénze van, amit igen egyszerű törvények alkalmazásával átalakíthat munkás karokká. A másiknak nincs pénze. Kevés energiával rendelkezik. Az egyik azt mondja: ez a lakás szűk is, csúf is, dohos is; lerontom s építék helyette másikat. A másik azt gondolja: nincs pénzem. Ezt mondja: ez a lakás otthonos, kedves, régi falak, ablakainak régies vágása apámat, nagyapámat juttatják eszembe, benne a múlt levegőjét szívom magamba, dehogy is rontanám le; sőt ragaszkodom ahhoz, hogy lehetőleg egy köve se változzék, s legalább a formáját feltétlenül megőrizzem.”* Természetesen ezt a konzervatív szemléletet Erdélyben látta, de nem azonosult vele. Ahogy Kismaggarral sem. Számításba vette, hogy mindkettő változni fog. (Okfejtését a múlt század húszas éveinek végén jegyezte le.) Semmiképpen nem akart „bujdosó erdélyinek” látszani.

Másfél évtizeddel később, amikor kolozsvári lakosként, írói-költői és szerkesztői minőségében hivatalosan is magyarnak – magyarországinak (és nem annyira „kismagyarnak”) – mondhatta magát, tovább vitázott iskolaügyben, magyarság és

idegenség felfogásán, „a magyar lélek formái” meg 1848, a ’48-as Erdély kérdésében. Ma azt mondom, nem volt mindenben igaza. Abban viszont biztosan, hogy a *Termés* folyóirat közössége nevében is kijelentette: „*Mi nem adunk látszatokra, nem akarunk olyan fórumok előtt vizsgáztatni fennköltésből, humanizmusból s több efféle könnyű tantárgyból, amelyek katekizmuszerűen eleve megválaszolt kérdésekre várják a gépies feleletet. Nem a kész feleletekhez keresünk kérdéseket, hanem megfordítva, kérdéseket tettiünk fel, mielőtt tudtuk volna, mi lesz rájuk a válasz.*” Ebben az esetben épp a baloldali, szocialista írók által megfogalmazott tételeket kifogásolta, szembeszállva azokkal, akik „a nemzeti elfogultság ellen” küzdve a keresztelővízzel együtt a gyermeket is kiöntenék.

Legalább ilyen tanulságosak Szabédi László vitái az úgymond felszabadulás után, azaz a második világháborút, annak erdélyi szakaszát közvetlenül követő hónapokban. Ő sem volt mentes az illúzióktól. Rövid időre újságírói munkát vállal, hirdeti a magyar–román megbékélést, de hamar ráébred a manipuláció veszélyeire. Lapja, a kolozsvári *Világosság* főszerkesztőjének, a valamiképpen barátjának tekinthető Balogh Edgárnak már 1944. december 18-án küldött levelében kimondja: „*Társadalmunk legveszedelmesebb rákfenéje éppen az, hogy milliók és milliók hordoznak a szívükben nem belülről sarjadt, tőlük idegen meggyőződéseket. Vajon azért-e, mert nincs saját meggyőződésük? Ha a dolog így állana, akkor valóban nem látnék mentséget, nem is volna mentség az emberiség számára, akkor a zarnokok korbácsa éppen annyit érne, mint a legmagasztosabb gondolat. De ezeknek a millióknak, akik sajátjukként idegen meggyőződéseket hordoznak a szívükben, van saját meggyőződésük, ha össze is tévesztik azt lármás katekizmusok tetszetős tantételeivel.*” Gondolkodói szuverenitását védi Szabédi a főszerkesztővel szemben, elképzelhetetlennek tartja (és visszautal egy 1943. novemberi kijelentésére), hogy helyette más gondolkozzék. Még néhány fontos, jellemzően szabédis mondat ugyanebből a levélből: „*Szó sem lehet róla – s ez annyira magától értetődő, hogy szinte szégyenlem leírni –, hogy Te szabd meg nekem, hogy verset írjak-e, nevelésügyi kérdéseken töprengjek-e, avagy politikai elemzéseket végezzek. Semmi esetre sem fogadhatom el azt, hogy a költő csak verseket írhat, de politikához nem lehet hozzászólása.*”

A politikában – a Magyar Népi Szövetségben belül – csak rövid időre vállal szerepet, a romániai magyarság politikai vezetőinek írt leveleiben viszont sűrűn figyelmeztet a veszélyekre. 1945 elején emlékezteti Balogh Edgárt, hogy „nem babra megy a játék”. Szabédi nem kerüli meg a kényes kérdéseket. „*Emlékezz, mit mondtam neked, mikor augusztus 23. után Budapestről jöttél haza diákos lelkesedéssel, mint akit »igazolt a történelem«, s mint aki most már »szerephez« jut a dolgok intézésében. Figyelmeztettelek, hogy nem az az öröndetes dolog a lényeg, hogy a baloldal szerephez jut, hanem az a tragikus dolog a lényeg, hogy a magyar nép rendkívül súlyos helyzetben van. Nem lehet az a baloldal feladata, hogy örömmel nézze a sírt, hol nemzet süllyed el, hanem az, hogy megakadályozza a nemzet elsüllyesztését. Ez alól a feladat alól nem oldja fel az, hogy nem ő maga ásta meg a nemzet sírját.*” És ilyeneket is a Balogh Edgár fejéhez vág: „*...a baloldal politikai okossága néha sajnálatosan kimerül a jobboldalnak való ellentmondásban.*” E tájt valamikor Szabédi mégis belép a Kommunisták Romániai Pártjába, hogy már 1945 őszén (amint erről a publicista-történész Jordáky Lajos Szabédi Lászlót megszólító válaszelevele tanúskodik) ki akarjon lépni a pártból. Végül nem lép ki; az ötvenes évek végén, kevéssel önként vállalt halála előtt, kizárták.

1945 és 1959 áprilisa közt persze történtek dolgok. Ennek a bonyolult, belső ellentmondásokról nem mentes, jelentős és korjellemző életútnak-életműnek az utolsó másfél évtizede rejtélyeket kínál megfejtésre. A Magyar Népi Szövetség elnökének, Kurkó Gyárfásnak a negyvenes évek közepén írt leveleiben folyamatosan bírálja a Kommunista Párthoz hű MNSZ politikáját, kifogásolja a romániai magyarság megosztását eredményező intézkedéseket, 1946 áprilisában pedig megfogalmazza legélesebb ítéletét (Jordákynak szóló levélben): *„...van egy nagy személyes hibája vezéreinknek. Nem ismerik Vörösmarty figyelmeztetését: a bírhatót ne add el álompénzen. Nem kell Neked bővebben kifejtenem, mi mindent adtunk el eddig álompénzen – s aki a kapott álompénz értékét kétségbe vonja, az természetesen fasiszta. Az ébredés keserves lesz. Soha ennyi ígéret nem hangzott még el, mint manapság; de ez a kisebb hiba. Soha ennyire nem ültek még fel ígéreteknek, mint amennyire mi ülünk fel. Mi már annak is felülünk, amit nem is ígérek!”*

És ugyanez a Szabédi László 1949-ben – igaz, előzetes szerkesztői elmarasztalás hatására – megírja, átírja önvizsgáló versét, megszületik a *Vezessen a Párt!* Korabeli írásaiban, kritikáiban nemegyszer sztálinista hangot üt meg. Megdöböntően. 1956 szeptemberében viszont ő az, aki a Bukarestből érkező román pártvezetőknek szemébe vágja, nyilvánosan, az igazságot. Például így: *„Tudom, hogy Kolozsvár román lakosai között sok az olyan Bukovinából, Moldvából, Munténiából, Olténiából idetelepített román, aki egyrészt megszokta a színromán környezetet, s akinek másrészt soha senki nem magyarázta meg, hogy Erdélybe jöve ősi magyar lakosság közé, magyar történelmi környezetbe jön, olyan országrészbe, ahol a magyar nem vendég, hanem gazdatárs, ahol a múltban is volt és a jövőben is lesz magyar szív és szó. E magyarázat elmaradása súlyos mulasztás, melyet azonban én, magyar értelmiségi csak megállapítani tudok, orvosolni nem. Viszont a népem jogai mellett való kiállást nem halaszthatom arra az időre, amikor ez a mulasztás orvosolódni fog.”* Vagy: *„Találkoztam elmélettel, mely szerint a Román Népköztársaságban élő magyar más minőségű magyar, mint a Magyar Népköztársaságban élő; tapasztaltam törekedést annak az elhitéseire, hogy például Tamási Áron magyar író, de már én nem magyar, hanem csupán magyar nyelvű író vagyok; akadtak olyan Istentől elrugaszkodott »marxista« teoretikusok is, akik magyar írókat magyar nyelvű román írókká minősítettek.”*

Politikai jellegű idézeteket raktam egymás mellé, különböző évtizedekből. A Szabédi-életmű persze nem csupa ideológia, publicisztika, harcos nyilatkozat. Mint ahogy köztudottan, messzemenően nem ilyen a Szabédi Lászlónál hét évvel idősebb, kassai–budapesti–San Diegó-i Márai Sándor – ma már európai szinten becsült – öröksége. Szabédit viszont ma még a magyar olvasókkal is meg kell ismertetni (az erdélyiek jelentős részével is) – ezért sorakoztatom a nagyobb közönségviszhangra számító politikai üzeneteket. Holott Szabédi költőnek, prózaírónak, sőt drámaszerzőnek ugyancsak kiemelkedő a 20. század közepén; kritikái, esztétikai tanulmányai meghatározóak voltak a maguk korában. Tanárnak éppenséggel páratlan.

Itt csak a Szabédi-szindrómát akartam felvázolni (amelynek nyilván része lírájának java, az Illyés és Jékely fölfedezte *Alkotó szegénységtől, a Sárkányölőn át, A pacsírtáig*).

Nem maradhat azonban említetlenül utolsó prózai írása, *A rák*. Egy iskolai természetrajzórán elvégzett kísérlet leírása. Az üvegedénybe tett állat egyensúlyérző

szervébe a tanár liszt finomságú vasreszeléket helyez, majd a zsebéből kivesz egy mágnespatkót, és odatartja az üvegedény falához.

„És ekkor meghökkentő dolog történt. Míg eddig a rák ívjárataiba juttatott vasreszeléket a föld tömege függőleges irányba vonzotta, most a mágnespatkó vízszintes irányban kezdte vonzani. Ennek következtében a vasreszelék vízszintes irányban kezdett nehézkedni az ívjáratok oldalfalára.

A valójában egyenesen járó, az egyensúlyban levő rák egyszerre úgy érezte, hogy ferdén áll, hogy meg van dőlve. Kétségbeesetten igyekezett kiegyenesedni. Kiegyenesedni, persze a mágnespatkóhoz képest, vagyis éppen tótágast állani a földi vonzóerőhöz képest. Kalimpált, hánytá-vetette magát. Amikor úgy érezte, hogy kiegyenesedik, éppen akkor dőlt oldalt; amikor egyenes helyzetbe visszahullt, éppen akkor érezte úgy, hogy meg van dőlve. Érzékei elszakadtak a valóságtól, idegközpontjában visszájára fordult a világ.

A rák megbolondult. Az egyenest ferdének, a ferdét egyenesnek érezte. Úgy igyekezett talpra állani, hogy kecskebukát hányt.”

Geley tanár úr a még diágyerek Szabédi (Székely) László osztályának egyszerű természetmagyarázatot tartott.

A felnőtt Szabédi már tudta, hogy ideológiáit.

Vissza Máraihoz

Márai Sándor – ugye, ezt senki nem vitatja – a magyar polgárság emblematisz írója. Kosztolányi mellett alighanem a legjelentősebb. Most nem a számomra emlékezetes (korábban megjelent) Márai-könyvekre, újabb színházi előadásokra, pódiumon vagy filmvászonon, tévében látottakra fogok hivatkozni (*Egy polgár vallomásai, A gyertyák csonkig égnek, San Gennaro vére, Oroszország; napló*), hanem a friss, katartikus élményre, megrendülésre, amelyet a *Hallgatni akartam* váltott ki belőlem. *Egy polgár vallomásai III.*? Nekem több annál. Bár kétségtelen, hogy a kassai polgár súlyos, fájdalmas önreflexiója, a budapesti évek s a rájuk következő nyugati emigráció, a visszanezés új gondolatokat elindító tapasztalatai döntő szerephez jutnak.

Szép dolgozószobájában, „Európa peremországában”, vagyis Magyarországon, íróasztalánál ülve, 1944-ben még azt hitte (hihetett?), hogy „egy nemzet számára” írja a napi penzumát. *„Az írók beteges göggyével hittem ezt, azzal a dagályos önbizalommal, ami végül is természetes velejárója a szellemi alkotó munkának. Az író, a művész azt hiszi, isteni sugallatot, égi üzenetet közvetít anyanyelvén az emberek számára, akikhez anyanyelve táptalajában tartozik. De a valóságban nem egy nemzet számára írtam, hanem néhány kiválasztott izlésű és műveltségű ember számára.”*

Márai halála után pontosan huszonöt évvel (ahogy ezt a mondatot leírom, látom, két napja volt a halálévfordulója) szeretném remélni, hogy a *Hallgatni akartam* valóban a nemzethez szól – ahhoz a nemzethez, amelynek igen-igen égető szüksége van a Márai Sándor végiggondolta igazságokra, múltértelmezésre, valós önvizsgálatra, éljenek bár e magyar nemzethez tartozók az úgymond anyaországban vagy az „anyaságra” igényt tartó szűkebb szülőföldjükön, ma egy más ország határai közt. De akár távol a kompaktabb magyar népességtől, esetleg magyarul már nem beszélők közösségében – vagy magányában. (1944 márciusára, az Anschluss napjaira emlékezve írja le Márai: *„...az emberi természet olyan, hogy amíg*

nyolcszáz kilométer távolság választ el valakit a valóságtól, hajlandó mindent, a valóságot is ködnek, lidércnek tekinteni.”)

A *Hallgatni akartam* valóban nem isteni sugallatot, égi üzenetet próbál közvetíteni. Nem törekszik stiláris csillogásra; nem a megszokott (klasszikus?) mondatfűzés, kifejezőkészlet látványos felborításával, az újítás nem titkolt szándékával akar belénk férkőzni, mint manapság annyian a jók közül is. Márai csak az igazat akarja, elsősorban önmagával szemben. A polgár teszi ezt – a polgár, akinek nevével, (vélt) minőségével régebben egyszer már gúnyt űztek, mostanában pedig folyamatosan visszaélnék. A magyar polgárság nemzetközileg elismertté vált írója üzen vissza, évtizedek távolából. Elmondja, hogy közélről látva, megélve, milyen volt valójában az a történelem (valóság). Nem véletlenül kiragadott Márai-mondatok: *„Az ámokfutó társadalom szemét valamilyen sárga köd borította el. Amikor néhány évvel később a kommunisták ugyanilyen igazságtalan, jogtalan igénnyel foglaltak el állást, szerepkört, tisztiséget: a jobboldali társadalom úgy érezte, a kommunisták jogfosztása igazolja az ő múltbeli bűneit. Ez a gonosz és tragikus tévedés talán a legmélyebb erkölcsi bukás, amelyben a magyar kispolgári és polgári társadalom ez évtized során elmerült.”*

Közvetlenül a negyvenes évekről, a negyvenes évek Magyarországról van szó. Itt épp a zsidótörvények kapcsán. Márai megpróbál – úgy gondolom, sikerrel teszi – objektív véleményt formálni arról a bizonyos ámokfutó társadalomról, olyan metaforákat találva a tragikus helyzetekre, mint a *„torz menedék”* (külhoni zsidók befogadása), de nevéen meri nevezni a *„félfasizta közigazgatást”*, sőt felvállalja annak a kimondását is, hogy: *„Ha valaki kételkedni mert az üzletszerűen és iparszerűen népszerűsített »keresztény, nemzeti« elvek helyességében, rásütötték a destruktivitás vádját, s ez a vád legtöbbször egyértelmű volt a kenyérvessztéssel, a társadalmi lehetetlenüléssel, mert igazi értelme mindig ez volt – ha nem is mondták ki –: bolsevista.”*

A második világháború és a kommunista hatalomátvétel évtizedének történetére emlékezve Márai tágabb perspektívát nyit, amikor a jobboldaliság történelmi értelmezését is megkísérli: *„Ha akad egyszer magyar történetíró, aki az elmúlt emberöltő magyarságának társadalomtörténetét pártatlanul megírja, bonyolult feladat lesz számára elemezni a »jobboldaliság« igazi értelmét. Mit értettek ez évtizedekben Magyarországon a »jobboldal« alatt? Egy országban, ahol a szabadsággeszméknek és a liberalizmusnak a hagyományos kuruckodáson túl is, tapintható és valóságos hagyományai voltak?... Mikor a magyar társadalom egyik jelentős rétege, így elsősorban a liberális előző nemzedék utódai, tehát a magyar polgárság »jobboldalian« kezdett érezni, gondolkodni és színt vallani: miben hitt és mit akart igazában?”* Márai folytatja elemzését a kommunista váddal, a *„reakció”* (burzsoá) minősítés leírásával, a Tanácsköztársaságtól a Vörös Hadsereg nyomában érkezők tetteiig. Vagyis nem vádolható meg hirtelen jött (?) egyoldalúsággal, „átállással” a baloldalra.

Nemzeti érzelmei nem kérdőjelezhetők meg, noha talán minden eddiginél nyíltabban, közvetlenebbül jeleníti meg a bécsi döntést követő kárpátaljai (utalásokkal az erdélyi) bevonulást – amit a magyarságnak mondhatni az egésze (a baloldal többsége is!) a trianoni igazságtalanság részleges kiigazításaként élt meg. Márai történelmileg közelít egyrészt az eseményekhez, másrészt személyes élményként meséli el visszatérését Kassára, *„az anyaországtól húsz év előtt elszakított, sokszor visszavárt szép, régi felvidéki városba”*. A prózaíró szavaival ez a következőképpen

történt: „Így tértem meg haza, majdnem azt írtam most: csapataim élén. A valóságban az új, gömbösi szellemben nevelt magyar hadsereg egyik túlbuzgó fiatal vezérkari tisztje, más író és újságíró, festőművész útitársaimmal együtt, a viszontlátás órájában, a város határán szabályos katonai alakulatba sorakoztatott bennünket, a felvidéki bevonulásra meghívott polgári szemtanúkat és vendégeket, s díszlépésben kellett felvonulnom szülővárosom utcáin. A lakások ablakában régi, bennszülött ismerősök állottak, nézték ezt a különös csapatot, a katonai vezényszó mellett egzecírozott magyar írók és festők díszfelvonulását; az idősebbek gúnyosan mosolyogtak e látványon, a fiatalabbak hangosan röhögtek. Igazuk volt, megérdemeltük, hogy kinevessenek.” A méltán karikírozott bevonulási jelenetnél botrányosabbakról is beszámol Márai, szállodai élményét mesélve el: a berúgott fiatal katonatiszt meg akarta pofozni az öreg portást, aki „nem köszönt tisztességgel”; „Majd megtanítlak én téged demokráciára! – üvöltözte, boros csuklások közepette”. És még egy Márai-idézet a frissen bevezetett, erdélyiek által is sérelmezett anyaországi közigazgatás viselkedése kapcsán: „Nem igaz, hogy ez a csalódott felvidéki és erdélyi magyarság később visszavárta a cseheket vagy a románokat: a trianoni évtizedekben a csehekkel és a románokkal kapcsolatban túlságosan sok keserves tapasztalás, fájdalmas emlék rétegesedett fel az ő lelkükben. De megismerték a demokráciát, ha tökéletlen formáiban is, s ez a nevelés és tanulság fogott rajtuk. És most kétszeresen fájt, hogy olyanoktól szenvednek sérelmet, akikhez tartoznak, akikhez vér és nyelv szerint közük van, a magyaroktól.” (Erdélyi viszonylatban alighanem kevésbé a demokrácia korábbi megtapasztalásáról, mint inkább a valós új sérelmekről szólnak az emlékezések.)

A magánélet és a történelem párhuzamos újragondolása vezeti el Márai Sándort a Churchilltől idézhető igazsághoz: „A tények többet érnek, mint az álmok.” A kassai bevonulás napjának tanulságát vonja le így, de messzebbre néz, messzebbre lát: „Egy álommal szegényebbek lettünk, szembe kellett néznünk a tényekkel.” És ezek közé a tények közé olyanokat kell még beiktatnia, mint például az újvidéki (magyar) „rendcsinálás”, szelídebb emlékként a „vitézi rend” jelentése, eltorzulása.

A *Hallgatni akartam* legirodalmibb (az esszéisztikus, néhol már-már tanulmány-szerű szövegezéstől eltérő) oldalai a budai várba, Márai 1944-es sétáihoz vezetnek. Leírja egyik utcai találkozását Teleki Pállal. Az emlék felidézése alkalom arra, hogy elgondolkozzon a magyar miniszterelnök öngyilkosságának okain. És mint annyi másban, Márai ezúttal is árnyaltabban nyúl a kérdéshez, a politikai-erkölcsi okok mellett nem hagyva ki a lehetséges családi (és személyiségi) indítékok számbavételét. (Szabédi László 1959. áprilisi elhatározása mint lehetséges, valószínű párhuzam jut eszünkbe; az ő öngyilkosságát szokás csupán tiltakozásként beállítani, a Bolyai-egyetem megszüntetése miatt, s legfeljebb a Nicolae Ceaușescu részéről őt ért megaláztatással kiegészíteni. Holott a teljesebb magyarázatba beletartozik számos előzmény, családi vonatkozásai csakúgy, mint a remény, hogy legalább így kikényszerítheti az élete főművének vélt nyelvészeti munka, a magyarság európai elszigeteltségének cáfolatát megkísérlő könyve megjelentetését.)

A *Hallgatni akartam* okozta meglepetések közé számíthatjuk – 20. századi vitatott magyar történelmi figurák, meghatározó politikusok, így Bethlen István és Bárdossy László személyes benyomásokkal alátámasztott portréja mellett – azt a potenciális jövőképet, amelyet Márai Sándor a polgárság, a magyarság, Európa számára felvázol. Nem kérdőjelek nélkül persze. Angol, skandináv példáról beszél – és a „huma-

nista polgárról”. 1949/50-ben írta, saját kételyét eloszlatva: „Nem hiszem, hogy tévedek, amikor nem kérdés, hanem állítás formájában mondom ki, amit most mondani kényszerülök: eljutottam a meggyőződéshez, hogy a kapitalista termelési rend csak akkor tud az eltömegesedett világban egyénnek és tömegnek életformát mondani, ha emberszabású egyezkedést köt a szocializmussal. [...] A kapitalista termelési rend egy napon szemben állott emberfeletti alkotásával, a tömeggel, és két világháború, néhány különböző színű jelmezbe öltöztetett forradalom arról győztek meg, hogy a szocializmus segítségével a kapitalista termelési rend a tömeg kérdéseire nem tud megnyugtató választ találni. Lehet, hogy a hivatásos szociológusok szemében mindez csak ábránd, s a »polgári szocializmus« fából vaskarika, melyről kontárok álmodoznak. Mégis, azt hiszem, nem ábránd a reménykedés, hogy a pionír, a humanista polgári szellemiség feladata lesz a jövőben megszövegezni kapitalizmus és szocializmus között a nagy békekötés feltételeit. [...] Az elmúlt évtizedben megtanultam, hogy az emberi világban az egyetlen, igazán hősiés út mindig a parancsuralmak fanatikusai által gyűlölt Harmadik Út.”

Márai Sándor még egy évtizedet élt. Reménységben is vagy csak fokozódó kiábrándultságban? Számomra mindenesetre fölfedezés, hogy a „harmadik út” keresésében az egészen másként indult, más tapasztalatokon edződött erdélyi Szabédi Lászlóban egy Márai-rokont láthatunk. Legalábbis ha arra gondolunk, hogy Szabédit marxista barátai, magyarázói „harmadik utasságában” gondolták elmarasztalandónak.

Távrolról – vagy mégsem? (Grosszman és Ulickaja)

Szabéditől és Máraitól Vaszilij Grosszmanig és Ljudmila Ulickajáig elég nagy a távolság, minden tekintetben. A megélték és a megírtak viszont bizonyos tekintetben rokonítják őket. Mindenekelőtt a legfontosabban – gondolom én, minthogy etika és esztétikum nem választható el egymástól (legfeljebb ritka kivételként). És a hallgatás legyőzése, a megszólalás történelmi kérdésekben, életük alapproblémáinak nyílt felvállalásában mindegyikük életművében nyomon követhető, rendkívüli tanulságokkal.

20. századi történetek. (Ulickaja könyvei a 21.-be nyúlnak át.) A leghosszabb – vagy legrövidebb? – század (határai: 1914 és 1989?), de mindenképpen a legtöbb változást és legtöbb szenvedést hozó, véglegesen le nem zárt konfliktusaival. A diktatúrák, a népirtások százada. A fasizmus és a bolsevizmusé. Ahogy ezt a kolozsvári *Korunk* már 1926-ban (!) leírta. (Észak-Koreától Venezueláig a kommunizmus túlélésének már-már hihetetlen jelenségeiről ma is érkeznek hírek. Külön, nehezen megfeythető világ: Kína. És Kuba? A szélsőjobb pártok, a náci eszmék jelenléte Kelet-Közép-Európában pedig szintén arra mutat, hogy a 20. századtól nem könnyű megválni.)

Vaszilij Grosszman élettörténete, magyar fordításban most elérhetővé vált hatalmas regénye, az *Élet és sors* ezeknek a múltbeli, jelenbe világító durva alternatíváknak a leleplezése. Azok számára, akik serdülőkorukban *Az acélt megedzik* és az *Iffjú gárda* szintjén ismerkedtünk a szovjet világgal s a Nagy Honvédő Háborúval, akik az iskolában Sztálin elvtárs gyermekkoráról írtunk dolgozatokat, hogy végre 1953-ban „a negyedik klasszikus” (Marx–Engels–Lenin–Sztálin) halálának kötelezővé tett gyászemlékezésein vegyünk részt – azoknak igazi szenzáció 2013-ban,

2014-ben az *Élet és sors*. Még akkor is, hogy akár évtizedekkel előbb Paszternak, Szolzszenyicin vagy Lengyel József hiteles tanúságtételét magunkba szívhattuk. Grosszman korai nagyepikai vallomása (1960-ban fejezte be művét, ő maga 1964-ben halt meg, anélkül, hogy regénye bármilyen nyelven nyilvánossághoz jutott volna!) attól hitelesebb kortársai könyveinél, hogy mindkét oldalon, a hatalmon levőkén és a megázottakén, személyesen végigélte a Szovjet évtizedeit, mi több, megalkuvások, önként vállalt „felzárkózások” után jutott el ehhez a következtetéshez: *„Az emberi társulásokat, a társulások értelmét egyetlen fő cél határozza meg: kiharcolni az embereknek a jogot, hogy különbözőek, sajátosak legyenek, hogy a maguk módján, egyénileg érezzenek, gondolkodjanak, éljenek a világban.*

Az embereknek ahhoz, hogy kiharcolják vagy megvédhessék, vagy kiszélesíthessék ezt a jogot, egyesülniük kell. És ekkor megszületik egy rettenetes, félelmetes erejű előítélet, mely szerint az egyesülés a faj, Isten, a párt, az állam nevében nem eszköz, hanem maga az élet értelme. Nem, nem és nem! Az életért folytatott küzdelem egyetlen igazi és örök értelme az ember, az ő szerény sajátosságával, és azzal a jogával, hogy rendelkezhessék ilyen sajátosságukkal.”

Ennél a tételes következtetésnél (amelyet egy orosz tiszttel mondat ki, frontvonalban, a sztálingrádi csata idején) Grosszman sokkal bensőségesebb mondatokban, főképpen rengeteg emberi sors ábrázolásában tudja elhittetni a maga felismert életigazságát. Lehet ugyan, hogy túlzás mai értelmezőinek az az állítása, miszerint az *Élet és sors* Tolsztoj *Háború és békéjének* 20. századi párja, de aligha kérdőjelezhető meg, hogy ez a végül is tragikus sorsú, ötvenkilenc évesen elhunyt orosz író (nem csupán a világsikerben nem sütkérezhetett, hazájában sem ismerhették meg regényét, egészen 1989-ig!) valóban a háború és az úgymond béke (legalábbis a front mögötti ország) történelmi tablóját alkotta meg. A tabló pedig egyéni sorok, lélektani helyzetek számtalan változatát rejti magában. Katonák, különböző rangú tisztek (tábornokokig, sőt Sztálin generalisszimuszig), tudós fizikusok, hűséges és hűtlen feleségek, felnövő és a háborúban elpusztuló gyermekeik, németek, zsidó származásukat tudatosan megélő vagy azt már-már elfelejtett, ám a náci megszállók s a szovjet állam ilyen-olyan hivatalosai által zsidóságukra rádöbentett és halálra szánt civilek és katonatisztek kavalkádja ez a regény. (Az ember mindegyre visszalapoz „a főbb szereplők” kötetvégi listájára.) A helyszínek pedig? Sztálingrád, a Volga mente, Moszkva, Kazany, Kujbisev, Berdicsev, illetve a fasiszták által megszállt területek. Valamint egymástól több száz kilométerre fekvő, a lényegben azonban nemigen különböző lágerek, német vagy szovjet fennhatóság alatt. Kivégzésnemekben van különbség, kínzásokban kevésbé. Amit Grosszman hihetetlen bátorsággal, szerkezeti telitalálattal old meg, hogy a borzalmakat átélő lágerlakók egymásra következő fejezetekben jelennek meg. Kezdetben még bizakodnak, de sorsukat nem tudják elkerülni. Az abszurditásnak viszont vannak fokozatai. A gázkamrák működtetéséről sok újat nem mondhat az író az utókornak – bár a beteretlek utolsó óráit, perceit háborzongató mozzanatokban jeleníti meg. A kommunisták viselkedéséről, német börtönviszonyok közt, megtudunk egyet-mást, akár az árulások tekintetében; vagy: *„beszéltünk róla, hogy a kommunistáknak a lágerben szervezetet kell létrehozniuk, segíteniük kell a pártnak, Abraska Rubin akkor felvetette: »Ki lehetne a titkár?« Hát ő.”* A Lubjankában szervezkedésre nincs mód,

legfeljebb azon töpreng két kihallgatás, megkínzás közt Krimov, volt komisszár, hogy ki jelentette föl, miért is került ide. Szinte mindegy, hogy éppen kinek a szájából, melyik (fajta) láger foglyából fakadnak fel a szavak: „*Tudod, könyvet kéne írni a lágerbánatról. Sokféle van: az egyik nyomaszt, a másik feszít, a harmadik fojtogat, nem kapsz levegőt. Van aztán egy olyan különleges bánat, amelyik nem fojtogat, nem nyomaszt, nem feszít, hanem belülről szétrobantja az embert, ahogy a mélytengeri szörnyeket robantja szét az óceán nyomása.*”

Abban is különbözik az *Élet és sors* a (szovjet) háborús regények tömegétől, ahogy a katonák (tisztek) életét fronthelyzetben leírja. Embereket, nem ember feletti hősöket látunk-hallunk a bunkerekben, a futóárookban – anélkül, hogy Sztálingrád védőit Grosszman hősteleníteni akarná. De ami ennél is szokatlanabb: a németek táborában sem csupa ördögöt láttat. Mindezt a volt haditudósító Vaszilij Grosszmantól olvassuk, aki száz napot töltött a sztálingrádi fronton, és a szovjet hadsereggel Berling jutott.

Érdemes felidézni Grosszman előéletét, ennek legalább néhány mozzanatát, az *Élet és sors* megírása előtti időből. A 2013-as kiadás utószóírójától tudhatja a magyar olvasó, hogy Vaszilij Grosszman gyermekkorában – amelyből két évet, az első világháború előtt, anyjával Svájcban élt (és megtanult franciául) – Joszif Szolomonovics névre hallgatott; asszimilált, vallástalan zsidó családban nőtt fel. Moszkvában járt egyetemre, vegyész-mérnök lett, de már a húszas években írogatott, a harmincasokban született termelési regénye, a *Sztyepan Kolcsugin*. 1937-ben felvették a szovjet írószövetségbe. A háború elején jelentkezett haditudósítónak. A hajdanában népszerű Ehrenburggal dolgozott együtt. Egyszer Sztálin-díjra is felterjesztették, de maga Sztálin húzta ki a listáról. 1952-ben – Ehrenburggal ellentétben – szégyenére aláírta a zsidó orvosokat megbélyegző, hírhedt hivatalos közleményt.

Aztán az ötvenes évek végétől írni kezdte az *Élet és sorsot*. Nem tudott tovább hallgatni. És a megtört hallgatásnak kiváló könyv lett az eredménye. Grosszman pedig volt olyan naiv, hogy a brezsnyevi korszak elején elküldte a kéziratot a *Znamjának*, a szerkesztő mindjárt továbbküldte a Központi Bizottsághoz, és Mihail Szuszlov (a magyar 1956-os emlékezetben igencsak rosszhírű Szuszlov) kimondta: az *Élet és sors* legfeljebb kétszáz év múlva jelenhet meg. Grosszman folyamodványai nyilván eredménytelenek maradtak. A kézirat az író halála után két évtizeddel jutott ki Nyugatra – és lett világsiker. (Szegény Szabédinak magyar közegben sem hozta meg a sikert a posztumusz mű, amelyben pedig nagyon bízott; *A magyar nyelv őstörténete* igazából a szűk szakmában sem lett jelentősebb viták tárgya. Novelláját, az ő életének és sorsának csak pár oldalas, zseniális összefoglalását, *A rákot* pedig máig késik érdeme szerint elismerni az utókor.)

Kortársunknak, Ljudmila Ulickájának mondhatni ölébe hullt a világsiker. Számára a „hallgatni akartam” egy pillanatig sem volt sorsszerű élethelyzet, külső-belső következmény. Erős túlzás volna azt állítani, hogy ő már a szabadság gyermeke – néhány héttel a szovjet csapatok sztálingrádi döntő győzelme után született, 1943 februárjában –, de bizonyára valami belső szabadságot hordozott magában, hiszen az egyetemről is kizárták, mégis diplomás biológus lett, mielőtt (viszonylag későn, ám annál meggyőzőbben) íróvá vált, és most így élheti életét.

Akár azt a kijelentést is megkockáztathatnánk, hogy tulajdonképp ott folytatja, ahol Grosszman abbahagyta – bár ez nem egészen igaz, sőt, talán egyáltalán nem igaz. Az *Élet és sors* a történelem felől fordul az emberek felé, Ulickáját viszont elsősorban az emberek érdeklik, és így érkezik el, szükségszerűen, a történiához, a Szovjetunió, Oroszország történelméhez; amelyben mélyen benne él a háború emléke, Sztálin (és Lenin) öröksége, a Párt (így, nagybetűvel), az NKVD, illetve a KGB múltja (jelene?), a személyiség elnyomása, a nagyorosz nacionalizmus, az antiszemitizmus; de egy különös értéket képviselő irodalom hagyománya is, újabban pedig a politikai hatalommal szembehelyezkedni próbáló ellenzék jelenléte.

És akkor Ulickaja regényvilágából.

A 2011-es moszkvai kiadás alapján (a Magvetőnél, Goretity József fordításában) ugyanebben az évben magyarul is hozzáférhetővé vált Ulickaja-regény, az *Imágó* cselekménye, a három barát, Ilja, Szanya és Miha története lényegében az új irodalomtanár és osztályfőnök, a fiatal Viktor Juljevics Sengeli megjelenésével kezdődik. Az időpont 1953, *„még nem jött el a március, teljes gőzzel folyt az antiszemita kampány. Ezekben az ótvaros években a Viktor Juljevicsben lévő nyolcadrésnyi zsidó nyüszített és szörnyülködött, a negyedrésnyi grúz pedig szégyenkezett és szenvedett.”* A grúz vezetőnevezű Viktort oroszok jegyezték be, német és lengyel vér is keveredett benne. Erről a furcsa alakról hamar kiderül az osztályban, hogy az irodalmat szereti, a háborút viszont nem, vagyis különbözik a korabeli ifjú férfinemzedéktől, *„amelynek nem volt alkalma a fasisztákra lőni, imádtá a háborút”*. A tanár mindjárt az elején kijelenti: *„Az irodalom a legeslegjobb, ami az emberiség tulajdona”,* ugyanakkor kiábrándítja kérdezősködni akaró tanítványait, amikor hozzáteszi: *„A háború a legnagyobb aljasság mindabból, amit az emberek kitaláltak.”* Más alapállás ez, mint a Vaszilij Grosszmané (nincs is szó róla az *Imágó*ban, holott sűrűn fordulnak elő írói nevek benne, Tolsztojtól és Dosztojevszkijtől Cvetajeváig, Paszternaktól Szolzsenyicinig, Brodskijig és Danyielig). Ulickaja az emberi kapcsolatokat nem háborús helyzetben akarja elemezni, a biológiától távolodva ő az irodalomban él. De legkevésbé az irodalom „hermetikus” világában, hiszen a konfliktusok a békének álcázott háborúskodásban ugyanúgy megmutatkoznak, mint a sztálingrádi frontvonalban. A következmények is hasonlóak: árulás, besúgás, börtön – meghunyászkodás vagy az elvek vállalása, az erkölcs mindenk fölé helyezése, barátság. Az életutak lezárása is sokféle: megmaradás a szülőföldön, öngyilkosság, emigráció. Ilja, Miha és Szanya sorsa éppen így válik háromfelé.

Ljudmila Ulickaja felvállalt történelemábrázolását mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az új tanár betoppánását mindjárt követi a nevezetes 1953. március 7-i nap fejezete, az Oszlopcarnokban felravatalozott Sztálin moszkvai siratása, pontosabban az agyontaposott áldozatokkal járó tömegőrület: látni még egyszer a vezért. Viktor Juljevics három napig ki sem mozdult a házból, ő *„ahhoz az abszolút kisebbséghez tartozott, amely nem készült rá, hogy könnyet hullasson a nagy veszteség miatt”* („apjától tudta, mennyire megvetette, lenézte és félté Dzsugasvilit egész grúz rokonságuk”). Ilja viszont, a kíváncsi, a sokra hivatott tanítvány befurakodik fényképezőgéppel a tömegbe – s ha nem is épen, de élve megússza a nagy látványosságot.

Nem tudom, van-e párja e döbbenetes leírásnak a kor irodalmában.

Ulickaja nem kíméletes rokonszenves regényhőseivel sem. Vagyis fényévnvi távolságra kerül az Osztrovszkij- (a szovjet, nem a klasszikus orosz író) vagy a Fagyjev-féle irodalom- és emberszemlélettől. Az ellenzéki mozgalomban szerepet vállaló, a KGB-től sarokba szorított és beszervezett Ilja (aki annak idején „a végzősök közül elsőként döntötte el, hogy nem akar az államnak dolgozni”) a regény fejezeteiben nem válik fehérből fekete figurává, éli a maga és társai, barátai zaklatott életét. A könyv harmadik harmadában tárulkozik fel Mihának, a régi barátnak (az illegális tevékenységéért börtönbe kerülőnek); a szamizdat-jelenséget magyarázza: „...ez két külön dolog: érdekes dologgal foglalkozni és pénzt keresni. És mégis úgy vélem, hogy ezt a két dolgot össze kell tudni kapcsolni. Nézzük például a szamizdatot. Ez már önmagában véve is elképesztő jelenség. Élő energia, amely forrástól forrásig terjed, és szálak szövődnek, és sajátos pókháló képződik az emberek között. Afféle légáramlatok, amelyeken keresztül terjed az információ, könyvek, folyóiratok, sokszorosított versek, régiak és újak, a szamizdatos Krónika utolsó számának formájában. [...] Ez a folyamat részben magától megy, de nem teljesen. Én éppenséggel nagyon is tudatosan foglalkozom vele, és bizonyos értelemben professzionálisan is. Éppen ez a munka hozza a jövedelmet is. És persze az ügy előrehaladása, az is szükséges.” Jellemző a folytatása, a következő bekezdés: „Miha csak ült, és szó szerint eltátotta a száját. Még egy kis nyál is kicsorrant a szája sarkából, mint egy alvó kisgyereknek. Ilja ritka komoly hangon beszélt, Mihát teljesen elnyelte az előadás tartalma is, a lelkesedés és büszkeség érzése is: ez igen, ez Ilja!”

Hát ilyen prózaíró Ljudmila Ulickaja. Emberek és a történelem faggatója, a lélek ismerője. A sztálini, a brezsnyevi, a hrucsovi évtizedekről, az ellenállás különféle formáiról ad az *Imágóban* pszichológiai hitelű tablót. Valójában nem a tabló a cél, a tabló a sorsokból áll össze. Ezt ilyen mélységben kevesen tudják.

Ulickaja nagyon rövid idő alatt regények sokaságával győzte meg olvasóit, hogy számára „élet és sors” sem időben, sem térben nem behatárolt. Ennek legfőbb, engem legjobban meggyőző bizonyítéka az a rendhagyó (valamivel korábbi) remekmű, amely a *Daniel Stein, tolmács* címet viseli. Különös – megmagyarázhatatlan? –, hogy épp ez az Ulickaja-könyv került hozzám a legközelebb, amely a szereplőit, a helyszíneit tekintve a legtávolabb áll tőlem. A szerzetesi fogadalmat tett egykori lengyel zsidó menekült, aki a Szentföldön keresi, a népek zűrzavarában, Krisztust és az embereket, a szeretetszolgálat lehetőségét. Ez a Daniel Stein Izraelben győződik meg arról, hogy „minden népnek megvan a saját nemzeti útja Krisztushoz, ily módon a népi tudatban megjelenik az olasz Krisztus, a lengyel Krisztus, a görög Krisztus, az orosz Krisztus. Én viszont ezen a földön, a saját népem közegeiben a zsidó Krisztust vagyok köteles keresni.” (Szabédi az unitárius Krisztust kereste...) És a regény negyedik része 38. fejezetének eligazító címében ezt az abszurd összetélt olvasom: „A haifai Zsidó Keresztény Közösség úgynevezett Emlékvacsorájának (Liturgia) szövege, összeállította Daniel Stein testvér”.

Regény ez még? A maga 26+33+50+40+21 rövidebb-hosszabb fejezetével, levelekkel (a legkülönbözőbb emberektől), beszélgetések és beszédek lejegyzésével, moszkvai KGB-s dossziékból és a Jeruzsálemi Latin Patriarchátustól származó jelentésekkel... A szövegek származási helye pedig Bostontól Wroclawig, Párizstól Rio de Janeiróig, Tyiskinótól Hebronig követhető. Vagy már követhetetlen? Az egyes részeket Ulickaja egy-egy levele zárja, amelyek a regényíró szakmai gondja-

it, az általa teremtett abszurdításokat panaszojják fel, a szerkesztőt szólítva meg. Például: *„...a dokumentumos verziót teljesen elvettem, pedig az összes könyvet, iratot, dokumentumot, publikációt és a több száz visszaemlékezést már betéve ismerem, ahogy a dokumentumok rabszolgájához illik. Elkezdtem írni egy regényt, vagy mit mondjak rá, egy emberről, akit ma látunk – abban a helyzetben, azokkal a problémákkal. Daniel idehurcolt elének az életével, az egész életével egy csomó megoldatlan, eltussolt és mindenki számára kényelmetlen kérdést. A megtiport, mocsokká változtatott élet értékéről, a szabadságról, ami szinte senkinek nem kell, Istenről, aki egyre kevésbé van benne az életünkben, az erőfeszítésről, amivel kikaparhatnánk Istent az elkoptatott szavak alól, ebből az egész egyházi szemétdől és az önmagára záródó hétköznapi életből.”* 2006. március 1-jétől ez év júniusáig ide jut: *„Ahogy minden nagy könyvbe, ebbe is beledöglök.”* És még ugyanebben a hónapban, a munka végéhez közeledve, ezt írja Moszkvából: *„Nem vagyok igazi író, és ez a könyv nem regény, hanem kollázs. Ollóval darabokat vágok ki a saját életemből, a mások életéből...”*

És ezekből a síkváltásokból, időjátékokból, az emszki gettótól a Golan-fennsíkig, Amerikától Moszkváig, az 1939-től 1996-ig összevissza ívelő történetekből összeáll a REGÉNY, 21. század eleji teljesítmény, oroszokkal, amerikaiakkal, németekkel, arabokkal, keresztényekkel és zsidókkal, boldogtalanokkal és megszállottakkal – a regény, amelyet elkerülni szinte lehetetlen.

Körbeolvasás

Most a legszívesebben felkérném Márai Sándort, Szabédi Lászlót, Vaszilij Grosszmant – és persze Ljudmila Ulickaját –, tartsanak velem, olvassák ők is végig a beidézett könyveket, az egymáséit és a sajátjaikat (újra), szervezzünk egy nagy kerekasztalt, ahogy ez manapság szokás.

Ennek a rendkívüli kerekasztal-beszélgetésnek a végén valaki levonhatná a levonhatatlan tanulságot: milyen világból jöttünk, és milyen világba érkeztünk... (2014-ben.)